

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПОШУКУ ОСІБ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТІ ЗА ОСОБЛИВИХ ОБСТАВИН. СИСТЕМА ПОШУКУ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТІ ТА ПРОБЛЕМА ПОШУКУ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ. АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ МІЖНАРОДНИХ ПРИНЦИПІВ ПОШУКУ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТІ ОСІБ

Угріна А. С.

ВСТУП

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.»¹ Саме так звучить 3 стаття Основного Закону України – Конституції України.

Відповідно до Європейської конвенції з прав людини, право на життя кожної людини захищається законом.

Це означає, що не повинно відбуватися незаконних вбивств, але також і те, що люди, життя яких знаходиться в небезпеці, мають бути захищені.

Європейська конвенція з прав людини була використана для боротьби з надмірним насильством з боку поліції, змусити органи влади належним чином розслідувати справи про вбивства та викрити помилки уряду у випадках терористичних атак.²

Справедливість для сімей жертв військових злочинів і зниклих під час конфлікту в Хорватії...недоліки в розслідуванні зникнення "М.С." щодо його ефективності та недостатньої незалежності залучених органів не відповідали вимогам статті 2 Конвенції (право на життя). Рішення Європейського суду з прав людини, квітень 2011 р.

Чоловік Йосипи Скенджич пропав безвісти під час "Вітчизняної війни" в Хорватії. Її родина, як і незліченна кількість інших, ніколи не дізналася повної правди про те, що сталося.

¹ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-В / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

² Recht auf Leben. URL: <https://www.coe.int/de/web/impact-convention-human-rights/right-to-life>

3 листопада 1991 року поліція заарештувала батька двох дітей “М.С.” у сімейному будинку. Він зник під вартою після того, як його доставили до сусіднього міста.

Його родина стверджувала, що інші люди сербського етнічного походження, такі як “М.С.”, зникли безвісти або були вбиті поблизу міста приблизно в той же час.

Протягом кількох днів після арешту чоловіка Йосипа робила незліченну кількість дзвінків владі, намагаючись дізнатися, що з ним сталося. Вона впала в повний відчай, звернувшись до таблеток, щоб притупити біль від відсутності відповідей.

Доньці Йосипи Тамарі було шість років, коли її тато зник. Вона пам’ятала, що весь час плакала. Її брат Александар описав цей період як “жахливий, коли [я] не можу згадати жодного приємного моменту”.

Минали роки без звісток.

У 1998 році хорватський суд визнав “М.С.” мертвим.

Наступного року Йосипа зажадала провести офіційне розслідування. Спочатку вона нічого не чула, але пізніше влада наказала поліції провести інтерв’ю, включно з поліцейськими, причетними до арешту її чоловіка.

Але Йосипа вважала, що поліція робить недостатньо, щоб дізнатися правду.

У 2005 році вона та її діти виграли цивільний позов проти держави, а хорватський суд визнав, що влада відповідальна за зникнення та ймовірну смерть “М.С.”. Сім’я отримала компенсацію.

Однак того ж року влада повідомила Йосипі, що вони ще не знайшли винних у зникненні її чоловіка.

Європейський суд постановив, що Хорватія не змогла провести ефективно та незалежне розслідування зникнення “М.С.”.

Суд зазначив, що розслідування супроводжувалося незрозумілими затримками, і не було жодних серйозних спроб продовжити слідчі дії.

На думку суду, той факт, що початкове розслідування проводилося тим самим поліцейським відділком, який брав участь у арешті “М.С.”, спричинив “очевидний конфлікт інтересів і відсутність незалежності слідчих органів”.

У відповідь на рішення Європейського суду у справі Йосипи Скенджич та її дітей влада Хорватії подвоїла свої зусилля, щоб з’ясувати, що сталося з коханою людиною родини. Чинovníки передали розслідування від місцевої влади іншому органу – крок, який Комітет міністрів Ради Європи привітав.

Після цього у 2017-18 роках слідчі знайшли нові сліди.

Хорватія також вжила низки заходів, спрямованих на забезпечення належного розслідування звинувачень у військових злочинах та активізацію пошуку зниклих безвісти осіб, зокрема:

Стратегія 2011 року щодо розслідування та судового переслідування військових злочинів, спрямована на підвищення загальної ефективності судочинства. Стратегія передбачала створення повної бази даних про військові злочини.

Урядова записка 2011 року для слідчих органів, у якій наголошується на важливості недискримінації за етнічною приналежністю злочинців і жертв у розслідуванні військових злочинів.

Зміни до Кримінально-процесуального кодексу в 2013 році, передаючи розслідування від поліції до прокуратури, тим самим покращуючи нагляд і допомагаючи уникнути затримок. Зміни також забезпечили належне залучення сімей жертв до розслідування та їхнє інформування.

Зміни до закону в 2014 році, щоб зупинити поліцейські підрозділи, які розслідують військові злочини, якщо їх власні офіцери ймовірно причетні до них. Зараз такі розслідування передано в інший підрозділ поліції.

Закон “Про осіб, зниклих безвісти під час Вітчизняної війни” від 2019 року спрямований на захист сімей жертв і створення ефективної правової бази для пошуку, екстимації та ідентифікації людей, які зникли безвісти.³

1. Система пошуку зниклих безвісти та проблема пошуку зниклих безвісти в умовах воєнного стану в Україні.

Велика кількість людей, які зникли безвісти з вимушених причин у всьому світі, є яскравим нагадуванням про постійну неспроможність захистити права людини та загалом забезпечити верховенство права.

Обставини, за яких люди зникають безвісти, різні, але часто пов’язані з численними порушеннями прав людини та зловживаннями щодо зниклої людини та її родини.

Щодо зниклої особи ці порушення та зловживання можуть порушувати право на безпеку та свободу, а також гідність особи; право на життя; право не піддаватися тортурам або жорстокому,

³ Justice for the families of victims of war crimes and disappearances from the conflict in Croatia. Skendžić and Krznarić v. Croatia, 2011, URL : <https://www.coe.int/de/web/impact-convention-human-rights/-/justice-for-the-families-of-victims-of-war-crimes-and-disappearances-from-the-conflict-in-croatia>

нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; право на сімейне життя та право на визнання правосуб'єктності.

Прикладом таких порушень є справа “Емарс проти Латвії” (2015 рік). Як наслідок боротьба батька за справедливість призводить до кращого нагляду за поліцією.

Скорботний батько мав серйозні побоювання щодо розслідування смерті його доньки. Він вважав, що поліція перешкоджає розслідуванню вбивства, оскільки один з їхніх співробітників є підозрюваним.

Доньку Майгоніса Емарса, С. Дж., знайшли мертвою вдома 21 травня 2004 року.

Спочатку поліція трактувала її смерть як самогубство, але Емарс знав, що С. Дж. не мала жодних причин для самогубства. Він сказав поліції, що вважає її вбитою.

Два місяці по тому судово-медичні експерти виявили нові докази, що вказують на неправомірну дію у смерті С. Дж. Поліція розпочала розслідування вбивства.

Чоловіка С. Дж., А. Дж., допитали як підозрюваного. Напередодні того, як було знайдено тіло С. Дж., його машину бачили біля будинку подружжя. Але в А. Дж. було алібі: він був поліцейським, і колеги сказали, що він провів ніч з ними в місцевій поліцейській дільниці.

Емарс був упевнений, що А. Дж. був причетний до вбивства його доньки, і що його колеги захищали його. Він поскаржився владі, яка повідомила йому, що розслідування проводиться належним чином і що немає нічого, що вказувало б на те, що поліція йому перешкоджає.

Однак пізніше влада повідомила Емарса, що двоє поліцейських отримали дисциплінарні стягнення за слідчі помилки. Одного з офіцерів було звинувачено у злочині за те, як вони розслідували місце події, коли було знайдено тіло С.Дж. Пізніше офіцера виправдали.

Нікому так і не було висунуто звинувачень у вбивстві С. Дж.

Європейський суд постановив, що розслідування смерті С. Дж. не було ні адекватним, ні незалежним.

Затримки призвели до того, що латвійська влада пропустила важливі докази, встановив суд. Крім того, уряд не надав подробиць щодо причин дисциплінарного стягнення щодо поліцейських, що викликає сумніви у Суду щодо того, чи відповідало розслідування стандартам Конвенції з прав людини.

Суд був особливо стурбований близькістю А. Дж. до вищезгаданих колег-поліцейських. Це може створити ризик «підозри щодо його причетності та, що ще важливіше, поставити під сумнів незалежність слідчих».

Станом на 2021 рік поліція не мала жодних нових висновків у розслідуванні вбивства доньки Емарса.

Однак Латвія доклала зусиль для вирішення деяких проблем, порушених у рішенні Європейського суду у справі Емарса, зокрема шляхом вжиття заходів для підвищення незалежності розслідувань злочинів, ймовірно скоєних поліцією.

У листопаді 2015 року набув чинності новий закон, який реструктуризував Управління внутрішньої безпеки – орган, відповідальний за розслідування таких злочинів. Новий закон передав контроль над цим офісом від державної поліції до уряду.

Латвія також вжила заходів, щоб прокурорам було легше контролювати розслідування, зокрема запровадила інформаційну базу даних у 2016 році.⁴

Категорією, що потребує особливої уваги від держави, залишаються особи, зниклі безвісти за особливих обставин, та члени їхніх сімей. У травні 2023 року почато функціонування Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (далі – Реєстр), внесення особи до якого є відправною точкою для реалізації більшості прав, визначених Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин».

Станом на лютий 2025 року в Україні в реєстрі зниклих безвісти за особливих обставин нараховується близько 60 000 осіб.

Наразі основні проблеми, пов'язані з функціонуванням реєстру зниклих безвісти, обумовлені об'єктивними чинниками. За інформацією Нацполіції України, пошук осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, ускладнений несвочасним надходженням до поліції заяв і повідомлень про факти зникнення; ускладненнями або неможливістю отримання додаткових відомостей щодо осіб, зниклих під час бойових дій або на тимчасово окупованих територіях; неможливістю у низці випадків здійснити евакуацію тіл загиблих через активні бойові дії та ін.

З “Щорічної доповіді Омбудсмена України про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році” виявлено неврегульоване питання щодо забезпечення на гідному рівні соціально-економічними та правовими гарантіями цивільних осіб, які є зниклими безвісти за особливих обставин. На відміну від військово-вслужбовців, зниклих безвісти за особливих обставин, цивільні особи з таким статусом не мають правових підстав для збереження середньої заробітної плати, яка може бути виплачена членам їхніх сімей.

⁴ Kampf eines Vaters für Gerechtigkeit führt zu besserer Aufsicht über die Polizei. Emars gegen Lettland, 2015. URL: <https://www.coe.int/de/web/impact-convention-human-rights/-/kampf-eines-vaters-f%C3%BCr-gerechtigkeit-f%C3%BCht-zu-besserer-aufsicht-%C3%BCber-die-polizei>

Порядок збереження середнього заробітку на підприємстві, в установі, організації та ін. передбачений лише для цивільних осіб, уповноважених на виконання функцій держави, зниклих безвісти за особливих обставин.

У процесі моніторингу дотримання трудових прав під час реалізації положень Закону України “Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин” виявлено низку проблемних питань: відсутній чіткий перелік “осіб, уповноважених на виконання функцій держави”; у Єдиному реєстрі осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, відсутній поділ осіб на “цивільних” і “військових”; у Реєстрі відсутні відомості про місце роботи зниклої особи; відсутній механізм інформування роботодавця про включення зниклої особи до Реєстру.

Одним з важливих питань, з яким зниклих безвісти за особливих обставин, є реалізація права на пенсію в разі втрати годувальника непрацездатних членів сімей осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, відповідно до законодавства про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування.

Окремо варто зазначити, що забезпечення членів сімей осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, пенсією зі втрати годувальника не є рівноцінним грошовому забезпеченню членів сімей військовослужбовців, зниклих безвісти за особливих обставин.

Отже, родини, які втратили члена сім’ї, цивільну особу, зниклу безвісти за особливих обставин, яка їх забезпечувала, фактично втрачають можливість на гідні умови життя у зв’язку з відсутністю рівноцінної членам сімей військовослужбовців, зниклих безвісти за особливих обставин, достатньої матеріальної допомоги від держави або роботодавця.⁵

Яка ж система та методика пошуку зниклих безвісти в Україні та в чому її недоліки. Станом на 2 квітня 2025 року основну нормативно-правової бази України з пошуку зниклих безвісти за особливих обставин складають: Закон України (далі ЗУ) від 20.08.2024 № 3901-IX “Про внесення змін до ЗУ “Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин” щодо деяких питань, пов’язаних із розшуком осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, зокрема під час дії в Україні воєнного стану”; Постанова Кабінету Міністрів України (далі Постанова КМУ) від 17.11.2023 № 1207 Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення сім’ям осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту,

⁵ Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році, Омбудсман України, С. 69–75 URL: <https://mvs.gov.ua/upload/2/0/1/5/2/3/shhoricna-dopovid.pdf>

стосовно яких встановлено факт позбавлення особою свободи внаслідок збройної агресії проти України або захоплення заручниками, а також зниклих безвісти за особливих обставин; Інструкція з проведення пошукових робіт з пошуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, МОЗ України; Наказ від 10.08.2023 № 1440; Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин МВС України; Наказ від 29.08.2022 №535; Постанова КМУ від 29.04.2022 № 511 Деякі питання виконання ЗУ “Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин”; ЗУ від 14.04.2022 №2191-IX Про внесення змін до ЗУ “Про правовий статус осіб, зниклих безвісти” та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, пов’язаних із набуттям статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, ЗУ від 12.07.2018 №2505-VIII Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин; Інструкція з пошуку та транспортування тіл (останків) загиблих, померлих (зниклих безвісти) під час проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, Міноборони України, МВС України, МОЗ України, Служба безпеки України; Наказ від 10.04.2017 № 208/302/381/204; Рішення Ради глав урядів Співдружності Незалежних Держав про продовження розшуку військовослужбовців, безвісти зниклих у період війни в Афганістані в 1979-1989 роках, пошуку місць поховань, ексгумації, ідентифікації останків та перепоховання їх на Батьківщині, Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2010 №821; Угода про спільну діяльність з розшуку та визволення громадян колишнього Союзу РСР, які потрапили в полон та зникли безвісти у період війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших країнах СНД, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Україна; Угода, Міжнародний документ від 28.04.1993.

Процес пошуку зниклих безвісти в Україні передбачає наступні етапи.

Особа набуває статусу такої, що зникла безвісти за особливих обставин, з моменту внесення про неї відомостей, що містяться у заяві про факт зникнення, до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, у порядку, передбаченому цим Законом, та вважається такою, що зникла безвісти за особливих обставин, з моменту подання заявником заяви про факт зникнення особи.

Особа вважається зниклою безвісти за особливих обставин до моменту припинення її розшуку у порядку, передбаченому цим Законом.

Особа, зникла безвісти за особливих обставин, має всі права, гарантовані Конституцією та законами України, а також має право на всебічне розслідування обставин її зникнення та встановлення її місцеперебування.

Держава зобов'язана вжити всіх можливих заходів для розшуку особи, зниклої безвісти за особливих обставин.

Права та інтереси особи, зниклої безвісти за особливих обставин, а також її майно підлягають захисту до моменту припинення її розшуку у порядку, передбаченому цим Законом, або оголошення її померлою відповідно до законодавства.

Близькі родичі та члени сім'ї особи, зниклої безвісти за особливих обставин, мають право на отримання достовірних відомостей про місцеперебування особи, зниклої безвісти за особливих обставин, обставини її загибелі (смерті), місце поховання (якщо воно відоме). Реалізація даного права відбувається шляхом подання заяви про розшук особи, зниклої безвісти за особливих обставин, та отримання достовірної інформації про хід та результати проведення її розшуку.

Органи державної влади, уповноважені на здійснення обліку та/або розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, зобов'язані надавати інформацію про хід та результати їх розшуку близьким родичам та членам сім'ї таких осіб.

До органів, уповноважених на розшук осіб, зниклих безвісти за особливих обставин належать Національна поліція України та органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність.⁶

Координацією розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин займається Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, який є посадовою особою МВС. Забезпечення діяльності Уповноваженого здійснюється Секретаріатом Уповноваженого, який є самостійним структурним підрозділом апарату МВС⁷.

Забезпечення реалізації відносин, пов'язаних з набуттям правового статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та виконання державними органами, повноважень, спрямованих на встановлення місця перебування осіб, зниклих безвісти за особливих обставин здійснюється шляхом обробки, внесення і зберігання інформації стосовно осіб, зниклих безвісти за особливих обставин до Єдиного

⁶ Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII / Верховна Рада України. Поточна редакція – Редакція від 10.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text>

⁷ Деякі питання виконання Закону України “Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин” Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 511. Поточна редакція – Редакція від 30.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/511-2022-%D0%BF#Text>

реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (далі – Реєстр), який є функціональною підсистемою єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України (далі – ЄІС МВС).

Реєстр складається із взаємопов'язаних розділів, які містять: відомості про осіб, зниклих безвісти за особливих обставин; відомості про невпізнані тіла (останки) померлих (загиблих) осіб та пов'язані з ними речі, документи.

До Реєстру вносяться такі відомості про особу, зниклу безвісти за особливих обставин: прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) (українською мовою та латинськими літерами відповідно до правил транслітерації), фото; інформація про дату та місце народження; інформація про сімейний стан; інформація про задеклароване (zareєстроване) місце проживання (перебування) особи; інформація про фактичне місце проживання; у разі якщо така особа уповноважена на виконання функцій держави, інформація про роботодавця, у якого вона виконувала роботу (проходила службу); реквізити документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи (назва, номер, серія (за наявності) документа, дата видачі, уповноважений суб'єкт, що його видав); унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (за наявності); дата, місце (у тому числі з прив'язкою до населеного пункту, координати зникнення), обставини та час зникнення особи; прикмети особи; інформація про наявність кримінального провадження, розпочатого за фактом зникнення такої особи, або в якому потерпілий є особою, зниклою безвісти за особливих обставин; найменування органу, який здійснює досудове розслідування в кримінальному провадженні за фактом зникнення безвісти особи, або в іншому кримінальному провадженні, в якому потерпілий є особою, зниклою безвісти за особливих обставин; найменування територіального органу (підрозділу) Національної поліції України, який здійснює розшук особи, зниклої безвісти (у якого в провадженні перебуває оперативно-розшукова або розшукова справа), найменування іншого органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність; інформація про наявність рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою (зазначається найменування суду, який прийняв відповідне рішення, дата ухвалення рішення суду, номер справи, номер провадження, а також інформація про те, чи набрало вказане судове рішення законної сили); дата та місце встановлення місцезнаходження особи, зниклої безвісти; інша інформація, що може сприяти розшуку особи, зниклої безвісти за особливих обставин.

До Реєстру вносяться такі відомості про невідомі тіла (останки) померлих (загиблих) осіб, обставини про загибель яких свідчать, що смерть настала внаслідок особливих обставин, а також пов'язані з ними речі, документи: інформація про виявлені (знайдені) невідомі тіла (останки) померлої (загиблої) особи (дата, місце виявлення, у тому числі координати виявлення, дані про ексгумацію); інформація, що може сприяти здійсненню ідентифікації особи (дані повного посмертного вивчення, у тому числі особливі прикмети, вік, статуру, стать, зразки та профілі ДНК); інформація про речі, предмети та документи, що можуть сприяти встановленню особи за невідомим тілом (останками) померлої (загиблої) особи; дата та місце поховання чи перепоховання (номер ділянки, ряду і могили) або місцезнаходження невідомого тіла (останків) померлої (загиблої) особи, причина смерті (за наявності) та номер свідоцтва про смерть; відмітка про ймовірність належності виявленого (знайденого) невідомого тіла (останків) померлої (загиблої) особи до агресора; відмітка про підтвердження належності виявленого (знайденого) невідомого тіла (останків) померлої (загиблої) особи до агресора; інша інформація, що може сприяти встановленню особи за невідомим тілом (останками) померлої (загиблої) особи.

Реєстратори здійснюють внесення таких відомостей:

Комісія, Національна поліція, СБУ, Міноборони, ДСНС, Національна гвардія, місцеві органи виконавчої влади – загальних відомостей про розшук осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) (українською мовою та латинськими літерами відповідно до правил транслітерації); дата та місце народження; інформація про сімейний стан, зареєстроване місце проживання/перебування; реквізити документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи (назва, номер, серія (за наявності) документа, дата видачі, уповноважений суб'єкт, що його видав); дата, місце, обставини та час зникнення особи; прикмети особи), передбачених пунктом 12 цього Порядку;

Національна поліція – відомостей щодо наявності інформації про зникнення особи за особливих обставин або заяви про розшук такої особи та безпосереднього розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин;

суди – рішення суду про визнання розшукуваних осіб зниклими безвісти за особливих обставин, безвісно відсутніми або оголошення їх померлими;

Національна поліція, МОЗ, Мінрегіон, місцеві органи виконавчої влади – відомостей про невпізнані останки осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та пов'язані з ними речі⁸.

Отже, можна зробити висновок, що станом на сьогодні в Україні існує законодавча база, функціонує Єдиний реєстр зниклих безвісти за особливих обставин, існує відповідальна посадова особа за пошук зниклих безвісти, в особі Уповноваженого з питань осіб зниклих безвісти, визначені відповідальні органи за пошук зниклих безвісти: Національна поліція України та органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність. В той же час, дані про десятки тисяч осіб, які внесені до Єдиного реєстру зниклих безвісти за особливих обставин свідчить про неефективність пошуку зниклих безвісти та неспроможність існуючої системи пошуку забезпечити право на життя зниклих безвісти та право їх сімей на встановлення правди щодо обставин зникнення даних осіб.

2. Аналіз існуючих міжнародних принципів пошуку зниклих безвісти осіб

Міжнародні нормативні акти, що застосовуються до осіб, зниклих безвісти, включають: Загальна декларація прав людини (1948) і регіональні конвенції з прав людини, такі як Європейська конвенція з прав людини та основних свобод (1950), Американська конвенція з прав людини (1969) і Африканська хартія прав людини і народів (1981), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2002 р.), Статут Міжнародного кримінального суду (1998), Міжамериканська конвенція про насильницькі зникнення осіб (1994 р.), Женевські конвенції 1949 р., Додаткові протоколи до них 1977 р.

Чверть століття тому міжнародне співтовариство визнало нагальну необхідність з'ясувати долю 40 тисяч осіб, зниклих безвісти в результаті конфліктів 1990-х років у колишній Югославії. Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти осіб (МКЗБ) була створена для того, щоб допомогти урядам регіону вирішити це питання за допомогою процесу, який підтримував впровадження миру та дозволив сім'ям зниклих безвісти отримати доступ до своїх прав. За допомогою МКЗБ уряди країн Західних Балкан змогли здійснити облік понад 70 відсотків тих, хто зник безвісти. Успішна діяльність

⁸ Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин МВС України. МВС України; Наказ, Положення від 29.08.2022 № 535. Поточна редакція від 15.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text>

МКЗБ у колишній Югославії змусила міжнародне співтовариство розширити мандат МКЗБ по всьому світу. МКЗБ ініціювала вісім принципів щодо відповідальності держав за з'ясування долі зниклих безвісти на Паризькому мирному форумі 2018 року під час заходу, проведеному за підтримки Європейської служби зовнішньої діяльності Європейського Союзу. Паризькі принципи відображають і просувають новий глобальний консенсус щодо політичних, моральних та правових зобов'язань держав відносно з'ясування долі зниклих безвісти. Принципи, сприяють універсальному застосуванню підходу, заснованому на верховенстві права та правосудді, у всіх обставинах, за яких люди зникають безвісти, у тому числі внаслідок конфліктів, порушень прав людини, катастроф, організованої злочинності, міграції та інших причин. Робота МКЗБ свідчить про те, що облік зниклих безвісти можна вести навіть у масштабних, складних повоєнних ситуаціях. Для цього потрібна політична воля, ресурси та технічні знання.

Отже, 8 Принципів відповідальності держави у пошуку зниклих безвісти осіб, які були підготовлено МКЗБ за підтримки ЄС на Паризькому форумі миру, 2018 рік виглядають наступним чином:

Принцип відповідальності держави. Суть даного принципу полягає в тому, що відповідальності у пошуку зниклих безвісти осіб лежить на державі. Держави несуть відповідальність за забезпечення тривалого миру, примирення та соціальної єдності – вирішення долі зниклих безвісти осіб, а також захист людей від зникнення є невід'ємним елементом досягнення цієї мети.

Принцип основоположних прав. Право на гідність і на життя, право не зазнавати тортур або принизливого поводження, право на сімейне і особисте життя, а також право на визнання правосуб'єктності – на все це треба звертати увагу, коли особа зникає безвісти або стає жертвою насильницького зникнення. Становище осіб, зниклих безвісти, може призводити до численних порушень прав людини щодо самих таких осіб та сімей зниклих безвісти.

Що стосується зниклої безвісти особи, то зловживання часто охоплюють порушення права на безпеку і свободу, а також право на гідність, право на життя; право не зазнавати тортур або принизливого поводження або покарання; право на сімейне життя і право на визнання правосуб'єктності.

За відсутності дієвих офіційних розслідувань зникнення одночасно є серйозним порушенням прав родичів та інших осіб, включаючи порушення належної правової процедури, заборону катувань, нелюдського та принизливого поводження, а також порушення права на сімейне життя та права на визнання правосуб'єктності. Ці права закріплені у міжнародних документах з прав людини, таких як

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження або покарання та Конвенція про права дитини, а також у документах, що мають регіональний характер, як-от Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) та Американська конвенція з прав людини.

Крім того, деякі випадки зникнення безвісти класифікуються в міжнародних документах як окремі правопорушення. Міжнародна конвенція з захисту всіх осіб від насильницьких зникнень (ICRPED) містить визначення насильницьких зникнень у випадках, пов'язаних з державними суб'єктами. Римський статут Міжнародного кримінального суду визначає насильницьке зникнення як злочин проти людяності. Ці правові документи закріплюють зобов'язання держав проводити дієві розслідування щодо зниклих безвісти осіб. Право на життя, зокрема, базується на процесуальній гарантії того, що зловживання будуть офіційно розслідуватися незалежно від того, чи вважаються такі зловживання пов'язаними з діями чи бездіяльністю держави.

Принцип ефективності. Розслідування заслуговують на довіру лише в тому випадку, якщо вони здатні встановити відповідні факти. Належна ефективність не може бути забезпечена у кожному окремому випадку за допомогою благодійності: вона вимагає офіційних і безперевних зусиль, а також відповідної законодавчої бази.

На думку Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також відповідно до практики Міжамериканського суду з прав людини, ефективне розслідування повинно бути офіційним, прозорим, незалежним, неупередженим і здатним встановити обставини у конкретній справі. ЄСПЛ також зазначає, що “процесуальне зобов'язання проводити розслідування за статтею 2 ЄСПЛ, у тих випадках, коли сталася незаконна або підозріла смерть, виникає, у більшості випадків, внаслідок виявлення тіла або настання смерті. Що стосується зникнень за небезпечних для життя обставин, то процесуальний обов'язок проведення розслідування навряд чи може закінчитися виявленням тіла або презумпцією смерті; він лише проливає світло на один аспект долі зниклої безвісти особи.

Зобов'язання відповідати за зникнення та смерть, а також виявляти та переслідувати будь-якого виконавця незаконних дій у цьому зв'язку, як правило, залишатиметься в силі.” (Варнава та інші проти Туреччини, Велика палата, 2009)

Принцип співробітництва. Питання зниклих безвісти осіб не обмежується кордонами держав: воно має міжнародний вимір. Співробітництво між державами та з міжнародними інституціями

є невід'ємною складовою ефективних заходів із з'ясування долі зниклих безвісти.

Ефективні розслідування щодо зниклих безвісти не можуть проводитися ізольовано, вони вимагають співпраці між органами влади та з міжнародними організаціями, що обмінюються інформацією про зниклих безвісти, для захисту прав жертв. Співробітництво є ефективним, якщо воно забезпечує участь зацікавлених осіб і користується довірою з боку сімей зниклих безвісти осіб. Ключові права людини, пов'язані з участю сімей, охоплюють права на свободу вираження поглядів та свободу об'єднань.

Сім'ї зниклих безвісти повинні мати можливість повідомляти про своїх зниклих родичів і передавати свою особисту інформацію, необхідну для проведення дієвого розслідування, як всередині країни, так і за кордоном. Право передавати інформацію кому завгодно є невід'ємним правом на свободу вираження поглядів та свободу об'єднання, як зазначено в статтях 19 та 22 МПГПП. Стаття 19 МПГПП, зокрема, стверджує, що право на свободу вираження поглядів повинно передбачати «свободу пошуку, отримання та поширення інформації» в тому числі за кордонами країни. Відповідно до Загального зауваження 34 Комітету з прав людини (КПЛ), стаття 19 захищає всі форми вираження поглядів та засоби їх поширення. Декларація про право і обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини і основоположні свободи передбачає право на спілкування з міжнародними органами.

Принцип процесуальних прав. Права мають значення лише якщо проводиться розслідування порушень і зловживань. Особи, які зникли безвісти або є жертвами насильницьких зникнень, мають право на захист відповідно до законодавства; родичі та інші близькі люди зниклої особи мають право на проведення дієвого розслідування.

На думку Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також відповідно до Жодне розслідування щодо зниклих безвісти або обробка відповідних даних не може відбуватися без захисту сімей зниклих безвісти від посягань на їхню гідність і недоторканність приватного життя. Забезпечення прав сім'ї під час розслідування є передумовою забезпечення їхньої участі. Багато ключових принципів захисту даних у контексті зниклих безвісти осіб можуть бути реалізовані за допомогою практичних заходів, зокрема шляхом їх включення до систем обробки даних, які є всеосяжними, придатними для міжнародного співробітництва та безпечними. Комплексна система містить у собі всі вимоги до обробки даних щодо зниклих безвісти.

Право на недоторканність приватного життя закріплене у Загальній декларації прав людини (стаття 12) та регіональних документах, таких як ЄСПЛ (стаття 8). Право на недоторканність приватного життя чітко охоплює право залишатися наодинці, але на цьому воно не закінчується: воно включає в себе право осіб мати контроль над своїми даними. Інші відповідні міжнародні та регіональні документи, включаючи Арабську хартію прав людини та МПГПП, гарантують право людини на недоторканність приватного життя (статті 17). У своєму Загальному зауваженні 16 до статті 17 (Право на недоторканність приватного життя) МПГПП КПЛ зазначив, що кожна особа повинна мати можливість з'ясувати, які державні органи або приватні особи або органи розпоряджаються або можуть розпоряджатися його або її персональними даними.

Принцип правди. Право на встановлення правди означає, що обставини зникнення людей стають відомими, включаючи встановлення причини і обставини смерті у випадках, коли зникла безвісти особа померла.

Процеси, які стосуються з'ясування долі зниклих безвісти, повинні давати можливість за допомогою надійних і доступних засобів встановити факти, які призвели до зникнення особи, включаючи її смерть. Безперечно цінність для ідентифікації людини як основний засіб має ДНК-аналіз. Для ідентифікації особи за відбитками пальців необхідно, серед іншого, щоб відбитки пальців все ще можна було отримати після смерті, і щоб існували і були знайдені відбитки, взяті при житті. Те ж саме стосується використання моделей зубного ряду, які також, як правило, можуть існувати у наявності лише в людей похилого віку в більш розвинених країнах. Перевага використання ДНК полягає в тому, що вона є в усіх жертв та їхніх родичів. При ідентифікації ДНК існують певні обмеження. Можуть існувати юридичні обмеження, наприклад, коли захист конфіденційних персональних даних не гарантується. Можуть також існувати інституційні обмеження у випадку відсутності чітких повноважень певної установи на проведення централізованої обробки даних або централізованої реєстрації зниклих безвісти осіб, або коли суди не мають достатньо людських ресурсів для видачі свідоцтв про смерть. Також можуть виникати фінансові обмеження. Багато державних організацій існують за кошти виділеного на рік бюджету, а процеси ідентифікації, що здійснюються завдяки аналізу ДНК, на даний час коштують дорожче в короткостроковій перспективі, ніж ненаукові підходи, які, як правило, призводять до подібних витрат лише в довгостроковій перспективі.

Принцип правосуддя. За переважною більшістю зникнень стоять злочинні дії, і тому координацією зусиль з розслідування зникнень і притягнення до відповідальності винних повинна займатися система правосуддя. Рада ООН з прав людини (РПЛ) заявила, що міжнародна спільнота повинна «прагнути визнати право жертв грубих порушень прав людини, їхніх сімей і суспільства в цілому знати правду в максимально можливому обсязі». Ті, чиї права людини були порушені, мають право на всю інформацію щодо обставин порушень прав людини, яку можливо отримати. На додаток до права на правду, має бути забезпечене право на правосуддя.

Система правосуддя, включаючи суди, прокуратуру, правоохоронні органи та пов'язані з ними установи, у будь-якій країні являє собою найбільш всеосяжний ресурс з проведення розслідувань. Робота з правосуддям та пов'язаними з ним установами та через них є найсильнішим можливим свідченням того, що події минулого розглядаються на недискримінаційній, законній основі, та безпосередньо сприяє зміцненню довіри до цих установ.

Принцип верховенства права. Порушення принципу верховенства права є причиною і наслідком того, що люди зникають безвісти. Усі заходи для розв'язання цього питання повинні забезпечувати і просувати верховенство права.

Люди зникають безвісти внаслідок свавілля та беззаконня у різних регіонах світу, а неможливість розслідування інформації щодо їхнього місця перебування та обставин їх зникнення ще більше підриває верховенство права. Відновлення верховенства права має починатися з тих, хто найбільше постраждав від минулих зловживань і беззаконня, зокрема з сімей зниклих безвісти. Їхня участь у розбудові більш справедливих інституцій значно підвищує довіру суспільства. Процеси, які стосуються з'ясування долі зниклих безвісти, і відповідають міжнародним нормам прав людини, забезпечують спільне прийняття рішень, правову визначеність та уникнення свавілля, дають відповіді на питання сімей зниклих безвісти та збільшують рівень справедливості у суспільстві в цілому⁹.

ВИСНОВОК

Питання пошуку зниклих безвісти за особливих обставин актуальна і болюча тема для України та її громадян, враховуючи, що кількість зниклих безвісти сягає десятків тисяч осіб. Вона набула свого піку з моменту повномаштабного вторгнення Російської Федерації на

⁹ 8 ПРИНЦИПІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ У ПОШУКУ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ ОСІБ, Підготовлено МКЗБ за підтримки ЄС на Паризькому форумі миру, 2018 рік. URL: <https://icmp.int/wp-content/uploads/2021/06/Paris-Principles-Ukrainian.pdf>

територію України. Не можна передати той біль і страждання, яке спричинило і продовжує спричиняти російська агресія по відношенню до громадян України. Мільйони громадян України розкидані по світу в пошуках притулку, інші, знаходячись на території України потерпають від постійних обстрілів та ракет як на полі бою так і в повсякденному житті, знаходячись вдома, на роботі, в школі. Кожного дня зникають люди, кожного дня проходять пошукові роботи під завалами домівок і інших будівель. А якщо говорити про пошуки військовослужбовців, даний пошук взагалі унеможливується. Тому, складно говорити про збереження прав людини в даному випадку пошуку зниклих безвісти під час воєнних дій на території, де проводяться воєнні дії.

Якщо аналізувати існуючу систему пошуку зниклих безвісти за особливих обставин в Україні, можна зробити висновок, що є законодавча база, яка постійно удосконалюється. Чи являється вона достатньою і ефективною в розрізі питання збереження прав людини зниклих безвісти за особливих обставин, то певно що ні. Чи відповідають реалії пошуку зниклих безвісти за особливих обставин в Україні восьми принципам відповідальності держави у пошуку зниклих безвісти осіб, які були підготовлено Міжнародною комісією зниклих безвісти на Паризькому форумі миру у 2018 році, складне питання. Але, напевно, що без допомоги сторонніх міжнародних організацій, Україні не впоратися з завдання пошуку зниклих безвісти за особливих обставин. Тому, один з кроків на шляху збереження прав людини в пошуку зниклих безвісти за особливих обставин, це приєднатися до можливих міжнародних договорів та співпрацювати з міжнародними організаціями, які займаються пошуком зниклих безвісти за особливих обставин.

АНОТАЦІЯ

Дана стаття створена для того, щоб підкреслити важливість теми зниклих безвісти за особливих обставин та проблема додержання прав людини зниклих безвісти.

При створенні статті була досліджена практика Європейського суду з прав людини, існуюче Законодавство України пошуку зниклих безвісти за особливих обставин та міжнародні нормативні акти, що застосовуються до осіб, зниклих безвісти.

Стаття містить практику Європейського суду з прав людини, в ній описані сучасні міжнародні принципи пошуку зниклих безвісти та проаналізовано Законодавство України пошуку зниклих безвісти за особливих обставин та існуючі проблеми пошуку зниклих безвісти в Україні під час воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-В / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Recht auf Leben. URL: <https://www.coe.int/de/web/impact-convention-human-rights/right-to-life>
3. Justice for the families of victims of war crimes and disappearances from the conflict in Croatia. Skendžić and Krznarić v. Croatia, 2011. URL: <https://www.coe.int/de/web/impact-convention-human-rights/-/justice-for-the-families-of-victims-of-war-crimes-and-disappearances-from-the-conflict-in-croatia>
4. Kampf eines Vaters für Gerechtigkeit führt zu besserer Aufsicht über die Polizei. Emars gegen Lettland, 2015. URL: <https://www.coe.int/de/web/impact-convention-human-rights/-/kampf-eines-vaters-f%C3%BCr-gerechtigkeit-f%C3%BCr-zu-besserer-aufsicht-%C3%BCber-die-polizei>
5. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році, Омбудсман України, С. 69–75 URL: <https://mvs.gov.ua/upload/2/0/1/5/2/3/shhoricna-dopovid.pdf>
6. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII / Верховна Рада України. Поточна редакція – Редакція від 10.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text>
7. Деякі питання виконання Закону України “Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин” Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 511. Поточна редакція – Редакція від 30.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/511-2022-%D0%BF#Text>
8. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин МВС України. МВС України; Наказ, Положення від 29.08.2022 № 535. Поточна редакція від 15.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text>
9. 8 ПРИНЦИПІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ У ПОШУКУ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ ОСІБ, Підготовлено МКЗБ за підтримки ЄС на Паризькому форумі миру, 2018 рік. URL: <https://icmp.int/wp-content/uploads/2021/06/Paris-Principles-Ukrainian.pdf>

Information about the author:

Uhrina Anna Serhiivna,

Advocate, Postgraduate student at the Educational and Scientific
Institute of Humanities and Social Sciences
National Technical University "Dnipro Polytechnic"
19, Dmytro Yavornytskyi Avenue, Dnipro, 49000, Ukraine